

EESTI KEELE AJALUGU JA OPTIMAALSUSTEORIA

Külli Prillop. Optimaalsusteoreetiline käsitlus eesti keele fonoloogilisest kujunemisest. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 28. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011. 260 lk.

Külli Prillopi uurimuse eesmärgiks on kirjeldada eesti keele fonoloogilise süsteemi kujunemist optimaalsusteooria alusel. Optimaalsusteooria (edaspidi OT) on tänapäevases fonoloogias kõige levinum formaalne keeleteooria, mille esimese versiooni esitasid 1990. aastate algul Alan Prince ja Paul Smolensky. Kesket rolli mängivad OT-s nn kitsendused, mis generatiivse grammatika standardteooriatest erinevalt ei ole absoluutsed ega keelespetsiifilised. Keelespetsiifiline on OT järgi vaid kitsenduste hierarhia. Kitsenduste hierarhia võib keele ajaloos muutuda ja iga keelesüsteemi muutus ongi tõlgendatav kitsenduste hierarhia muutusena.

Kitsendused on OT-s kahte tüüpi. Ustavuskitsenduste ülesandeks on säilitada väljundid (ehk pindvormid) sisenditega (ehk süvavormidega) võimalikult sarnasena, markeerituskit-

senduste ülesandeks jälle nõuda või takistada teatavate segmentide kasutamist väljundvormides. Kui näiteks ustavuskitsendus „sisendvormi lõpukonsonant ei tohi kaduda väljundvormist” on hierarhias madalamal kui markeerituskitsendus „väljundvormi lõpus ei tohi olla nasaal”, toimub muutus $*-n > \emptyset$. Nii kaua kui hierarhia on vastupidine, $*-n$ ei kao. Kitsenduste hierarhia avaldub nn hindaja töös, mille ülesandeks on valida erinevate teoreetiliselt võimalike väljundikandidaatide hulgast optimaalne variant ehk see, mis on parimini kooskõlas keeles mingil hetkel kehtiva kitsenduste hierarhiaga. Hindajat kuvatakse OT-s tabeli abil, kus kehtivasse hierarhilisse järjekorda paigutatud kitsendused filtreerivad ära kõik väljundikandidaadid peale ühe, mis osutub optimaalseks.

Et kitsendused ei ole keelespetsiifilised, vaid universaalsed, esinevad kõik kitsendused põhimõtteliselt kõikides maailma keeltes. Mingi keele jaoks tähtsusetud kitsendused aga paiknevad kitsenduste hierarhias nii madalal, et need ei rakendu kunagi. Kõikide maailma keelte kirjeldamiseks vajalike

kitsenduste hulk ei ole seni teada ja OT arendamise üks eesmärke ongi välja selgitada kitsenduste universaalne miinimum. Konkreetse keele (nagu siin eesti keele) kirjeldamisel tuleb vältida kitsendusi, mida ei vajata ühegi teise keele kirjeldamiseks.

K. Prillopi uurimuse esimene (nummerdatud) peatükk tutvustab optimaalsusteooria üldpõhimõtteid ja keskseid mõisteid. Et OT-d on eesti keelele (ja eesti keeles) seni vähe rakendatud, on autor pidanud vajalikuks suhteliselt põhjalikku ja kohati (kõrgkooli) õpikut meenutavat esitust, mis kahtlemata on õige lahendus, kui pidada silmas sellist lugejat nagu selle retsensiooni autor, kes tunneb küll nii tänapäeva eesti keele seniseid fonoloogilisi kirjeldusi kui ka eesti keele häälikuloo klassikalisi põhitõdesid, mitte aga OT-d. Rohkem OT ja vähem eesti keele (ajaloolise) grammatikaga kursis olev lugeja oleks aga kindlasti hinnanud laiemat sissejuhatavat peatükki ka tänapäeva eesti keele fonoloogia kohta. Samal ajal oleks see pakkunud võimaluse näiteks ka moorateooria põhjalikumaks käsitluseks juba töö algupoolel.

Eesti keele fonoloogilise struktuuri tähtsaimad muutused ja nende optimaalsusteoreetilised tõlgendused esitatakse töö 3. ja 4. peatükis. Kolmandas peatükis kirjeldatakse suurte muutuste eelset eesti keelt ja neljandas käsitletakse muutusi, mis alates XIII sajandist kujundasid tänapäevase eesti keele. Varasemasse (ehk algläänemeresoome) perioodi kuulub esmajoones klusiilivahelduse teke koos sellega seonduva rõhusüsteemiga, hilisemasse algupärase diftongide kadu järgsilpidest, astmevahelduse edasine areng (tänapäeva eesti keele laadi- ja vältevaheldus), lõpu- ja sisekadu, järgsilpide pikkade vokaalide teke ja lühenemine, vokaalharmoonia kadu ning teatavate lõpukonsonantide kadu.

Peatükile 4 järgneb üheksa lehekülje pikkune kokkuvõte (ilma peatükinumbriga nagu sissejuhatuski). Kasu-

tatud kirjanduse nimekirja järel on veel ingliskeelne kokkuvõte (11 lk), mille sisu on suuremalt osalt eestikeelse kokkuvõttega identne, aga sisaldab ka lühikese ülevaate astmevaheldusest ja tänapäeva eesti keele kolmest välttest. Formaalse esitusviisiga vähem harjunud lugeja on tänulik teose lõpus paikneva kitsenduste indeksi eest, mille abil on võimalik leida tekstist töös kasutatud kitsenduste definitsioonid, ning ka teose lõpus paiknevate tabelite eest, kus on esitatud valitud sõnade arenemiskäik enne suurte muutuste perioodi, pärast laadivahelduse kujunemist ja pärast vokaalikadusid.

Ehkki keelemuutust saab OT-s kirjeldada kitsenduste hierarhia muutusena, ei saa hierarhia muutust üldjuhul pida keelemuutuse seletuseks ega ajendiks. OT ja ka K. Prillopi uurimuse otseseks eesmärgiks ei saagi olla keelemuutuste tegelike põhjuste väljaselgitamine. Põhimõtteliselt oleks küll võimalik (püüda) seletada ühe või teise keelemuutusega seonduvat hierarhia muutust faktiga, et uus hierarhia langeb kokku mõne kontaktkeele omaga. Kui näiteks tahaksime väita, et vepsa keele helilised klusiilid on tekkinud vene keele mõjul, võiks seda OT raames sõnastada umbes nii: eelvepsa keeles kõrgel paiknenud markeerituskitsendus „klusiil ei ole heliline” on nihkunud tänapäeva vepsa keeles enam-vähem samale tasandile kui vene keeles.

Nii eesti keele kui ka teiste läänemeresoome keelte ajaloolises fonoloogias on kõige rohkem erinevaid arvamusi esile kutsunud astmevahelduse tekke ja edasiarenguga seotud küsimused. K. Prillop ei pea vajalikuks seostada astmevahelduse teket (ega ka muid eesti keeles toimunud muudatusi) otsest keelekontaktidega, ehkki ta oma analüüsi käigus tsiteerib ka autoreid, kes püüavad seletada astmevahelduse teket just naaberkeelte mõjuga. K. Prillopi pakutud seletuse järgi oli üksikkluusiilide astmevahelduse ajendiks püüd takistada klusiilide muutumist helili-

seks (või leenistumist) sonoorses ümbruses. Lahtise silbi alguses oli seda võimalik teha, jagades silbi moorat algusklusiili ja tuuma vahel, kinnise rõhutu silbi alguses aga mitte: et rõhutu silp ei saanud olla raske (kahemooriline), pidi silbi moora olema jagatud tuuma ja kooda vahel. Niisiis ei olnud astmevaheldus ei leenistumine ega fortistumine, vaid mõlemat. Lahtistes silpides klusiilid esialgu pikenesid, kinnistes silpides piknemata klusiilid lühenesid ja lõpuks kadusid. Geminaatklusiilide astmevaheldus ei pruukinud olla üksikklusiilide astmevahelduse analoogia, vaid tekkis seetõttu, et helitud häälikud ei tohtinud olla iseseisva mooraga seotud. Kui süvatasandil mooraga seotud klusiilid püüdsid neis tingimustes oma mooralisust säilitada, oli see võimalik ainult lahtistes silpides.

Väga olulised muutused on eesti keele ajaloos sisekadu ja lõpukadu, sest need on seotud kolme välte tekkega. On vaieldud, kas kõigepealt kadusid järgsilpide vokaalid, mis tõi kaasa esimese silbi piknemise, või vastupidi. K. Prillopi järgi kehtis eesti keeles juba klusiilide kao ajast põhimõte, et kinnine silp peab kuuluma mõnesse kõnetakti: (*ka.lan*), (*sil.män*). Lahtiste silpide kõnetakti kuulumine olenes eelneva silbi pikkusest: (*ka.la*), aga (*sil.mä*). Vokaali kadu taktimata lahtisest silbist on loomulik protsess ja seda võis foneetiliselt soodustada takti viimase moora piknemine. Teiselt poolt: et pika silbi järgne vokaal oli taktimata, võis see kiirema kõnetempo juures redutseeruda niivõrd, et muutus tajutamatuks, kusjuures esisilpi tajuti sel juhul pikemana. Uue põlvkonna grammatikas,

mis lubas vokaale kaotada, oli esisilbi piknemine järgsilbi vokaali kao tagajärg selles mõttes, et vokaali kadumisel vabaks jäänud moora seoti esisilbi võimalikult sonoorse segmendiga. Vokaalika ja sellega kaasnenud asepikeenduse tulemusena tekkis keelde kolmemooriline ühesilbiline kõnetakt (*sil*), millele vastandus kahemooriline kahesilbiline kõnetakt (*sil.män*). Sellistes vormides nagu partitiiv (*sil*).mä (< (*sil*).mä.ä) asepikeendust ei toimunud ja ühesilbiline kõnetakt püsis algul kahemooralisena. Hiljem aga muutusid kõik ühesilbilised kõnetaktid kolmemooraliste sarnasteks. Tänapäeva III-värtelised vormid ei ole seega kõik ühesugust algupära.

Tervikuna näitab Külli Prillopi töö autori head orienteerumist nii rakendatud teoorias kui ka uuritavates küsimustes. Soome keelt ja läänemeresoome keelte (eel)ajalugu puudutavates lõikudes esineb siiski mõningaid ebatäpsusi ja seisukohti, millega selle retsensiooni autor ei saa täielikult nõustuda. Kui võrd töö tulemused ajaloolisele tegelikkusele vastavad, sõltub esmajoonest sellest, kas on põhjust arvata, et töös rakendatud optimaalsusteooria on piisavalt välja arendatud, et lõplikke tõdesid välja selgitada. Igal juhul võimaldab see teooria vaadelda vanu probleeme jälle uues valguses. Tahaks loota, et Külli Prillopi pioneeritöö innustaks ka teiste läänemeresoome keelte spetsialiste katsetama sama teooriat mõne eesti lähema sugulaskeele arengu kirjeldamiseks.

EINO KOPONEN